

Віталій Щербак

Козацтво як чинник українського державотворення нового часу

Проблема становлення і розвитку Української козацької держави знайшла відображення в цілій низці наукових студій. Основна увага дослідників зосереджувалась на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеї¹. Водночас відзначалося, що державотворення здійснювалося людьми, які зазвичай займалися військовою справою, що не могло не відбитися на його поступі та ефективності. Даний аргумент використовується як один із визначальних, тими, хто відмовляє козацтву у праві на державотворчі функції. Відповідно завданням статті є з'ясування статусу козацтва в Речі Посполитій як потенційного чинника українського державотворення.

Процес формування централізованих держав у Європі протягом XV–XVI ст. не охопив території всього континенту. В окремих регіонах ці тенденції стримувалися різними причинами, що не могло не позначитися на становищі етносів. Разом з тим, доба Реформації дала новий імпульс до їх ідентифікації, розуміння свого місця в європейському соціумі. На українських теренах ліквідація удільних князівств в адміністративній структурі Литовської держави у 70-х роках XV ст. стала одним із чинників втрати руською елітою інтересу до вітчизняних політичних інституцій. За досить короткий час вона зуміла адаптуватися до нових реалій, ставши на службу великого князя литовського, а згодом так же успішно знайти своє місце в державній системі Речі Посполитій. На прикладі чільників князівських родів Острозьких, Вишневецьких, Чорторійських надзвичайно яскраво проявилось бачення останньої політичною вітчизною. Таким чином, руський етнос втратив економічно найсильніший, політично найвпливовіший та найосвіче-

¹ Крип'якович І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1925–1931. — Т. 138–140, 144, 145, 147, 151; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Липинський В. Твори. — Філадельфія–Пенсильванія, 1991. — Т. 3; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. — К., 1996; Когут З. Російський централізм і українська автономія. — К., 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

ніший стан, який у тогочасній Європі здійснював політичне керівництво, сприяв розвитку культури й освіти, живив чуття самобутності суспільства. Людей, подібних високопоставленому урядовцю Адаму Киселю — сенатору Речі Посполитої, який, незважаючи на внутрішню дилему, залишався православленим до кінця життя, було небагато. Наявні джерельні свідчення не дають підстави стверджувати про можливість і здатність тогочасної української еліти, насамперед представників князівського стану, до відродження власної держави як спадкоємниці Київської Русі.

Декларований песимістичний прогноз зовсім не означає, що українське суспільство було позбавлене спроможності до державотворення. В ході культурно-освітнього піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст. завдяки пошукам письменників-полемістів, які переважно були духовними особами, утверджується теза безперервності руської історії від княжої доби та формується політична концепція «руського народу». Все це мало важливе значення у процесі єднання православного духовенства і козацтва для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитніх». Разом з тим, у козацькому середовищі поступово кристалізується ідея територіальної автономії в межах Речі Посполитої, що зумовлювалося зростанням його ролі і місця в житті держави.

Утвердження соціального статусу козацтва безпосередньо пов'язане із державною службою. Ініціатива запровадження козацького війська у 20-х роках XVI ст. належала південноукраїнським старостам, основним завданням яких було несення прикордонної варти. Вони вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали уряду Великого князівства Литовського. Проте, відсутність коштів стала основною причиною відмов, і питання тривалий час залишалося не вирішеним. З іншого боку, це спонукало козаків до здійснення самовільних сухопутних і морських походів, які супроводжувалися сутичками з кримськими татарами і, відповідно, загострювали міждержавні відносини.

З початком Лівонської війни (1558-1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил. Київський воєвода Костянтин Острозький та черкаський староста Олександр Вишневецький почали запрошувати козаків на службу «за даток и живность»². Тобто, мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їх списки або ж реєстри. Із створенням Речі Посполитої її уряд більш ретельно продовжив цю справу. Козаки почали залучатися до служби не лише з метою проведення військових експедицій, а й її відбування в українських замках, що одночасно передбачало виконання поліційних функцій.

² Акты ЮЗР. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 141.

На жаль, не збереглося королівського універсалу, який би конституював створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно. Перепис війська, проведений коронним гетьманом Єжи Язловецьким у 1569 р., зафіксував на королівській службі 300 українських козаків³. Через три роки грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження гетьмана про набір на державну службу такої ж кількості «Козаков к службе нашей, которым юргелт (плата. — *В.Ш.*) з скарбу нашого идити мает, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и вравив наших великое угнетение и кривды себе быти поведили, ино вельможность его з владзы и присуду всяких вравив их вынял и под справу свою гетманскую взял»⁴. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей. Старшим і суддею над низовими козаками призначався шляхтич Ян Бадовський. Незважаючи на невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Новий етап у розвитку козацької державної служби відноситься до епохи короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576-1586). Після спільних дій проти кримських татар восени 1578 р. він запропонував козакам взяти участь у війні з Московським князівством, на що отримав позитивну відповідь. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто, безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський. 16 вересня 1578 р. з'явилася «Постанова щодо низовців», в якій конкретизувалися умови королівської служби: «перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послушними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»⁵. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, (означало порівняно з попередньою реформою) обмеження їх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що умови коро-

³ *Zarys dziejów wojskowosci do roku 1864.* — Warszawa, 1965. — Т. 1. — S. 300–301.

⁴ *Акты ЮЗР.* — Т. 2. — С. 176.

⁵ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.* — Kraków, 1887. — Т. 11. — S. 337.

лівської служби поширювалися лише на час війни. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу реєстровцям мав видавати військовий писар на день св. Миколая в Черкасах.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, «реформи» Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючі на королівській службі, окрім власне військових, мали виконувати поліційні функції, насамперед щодо всіх інших козаків. Вже навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши козаків поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдову, Баторій видав ряд універсалів, щоб зірвати цю експедицію. В одному з них від 6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: «друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте вірно пільнували... Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло»⁶. Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 1578 р. стала надалі основою при посиланні на походження козацьких прав і вольностей.

Сеймова конституція під назвою «Порядок щодо низовців і України» 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьману. Конкретизуючи заходи по підтриманню порядку серед реєстрових козаків, документ передбачав, зокрема, що «у гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється». Помічниками князя Миколая Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно з старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р., на службу приймався тисячний козацький загін з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі. За участь у повстаннях 1591-1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване сеймовою постановою. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їх ватажків, адже запорожці

⁶ Ibid. — S. 399.

⁷ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — К., 1993. — С. 345.

фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включаючи й далекі морські та сухопутні походи, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдовського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сипзмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави, а згодом гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погоджувався взяти участь у молдовській експедиції за умови виконання ряду вимог запорожців. Лише у лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість з цих вимог: звільнення від відумерщин та гарантія від утисків козацьких сімей⁸. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто, попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У таких умовах багато козаків загинуло, в тому числі й Самійло Кішка у битві під Феліном. Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями»: «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були захвані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними»⁹. Черговий раз, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише власне рицарських доблестей і «вольностей», але й зрівняння себе з «синами корони», тобто з шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні — «рокош», тобто, шляхетський виступ проти короля (1606-1608) — та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1611 р. окремі магнати виступили навіть проти прийому козаків на державну службу, оскільки, на їх думку, «українська сваволя зростала під приводом королівської

⁸ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 2. — S. 401.

⁹ AGAD. — Archiwum Zamojskich. — Spr. 3036. — S. 40-41.

служби і чинить великі і незносні ніколи і кривди шляхетському стану в його володіннях на королівщинах»¹⁰. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чиї б маєтки служили гарантом їх поведінки. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким, Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, і тим самим обмежити реєстр. У поданні урядової комісії від 15 жовтня про надання козацьких прав містився цілий ряд обмовок, які фактично перетворювали реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. В декларації виявилось відсутнім також підтвердження права на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умов, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах з участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, вже навесні 1615 р. здійснили морський похід на Стамбул. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків — до 40 тис. Тут же йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали¹¹.

Після поразки коронного війська під Цецорою (1620) уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Разом з тим, для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись із змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами»¹².

¹⁰ *Volumina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 16.

¹¹ *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 167.

¹² *Жукович П. Сеймова боротьба православного западноруського духовенства с церковной унией.* — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 67.

У червні 1621 р. на козацькій раді в урочищі Суха Діброва вирішувалося питання про участь у поході проти турецького війська. На раді були присутні київський митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Митрополит виступив з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Наявність багатотисячного козацького війська змусила ксьондза Оборницького відзначити в своєму щоденнику: «Потрібно побоюватися, як би справа не дійшла до повстання. Дуже вони тут розхвилювалися і все більше зростає їх свавілля, коли побачили вони себе в такій чисельності і силі»¹³. На раді козаки згодилися послужити королю, поставивши умову — затвердити на митрополії і владицтвах православних ієрархів, висвячених Феофаном.

Після Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III, в якій було викладено своєрідну програма козацтва, наведено оцінку його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні і данини кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих та забезпечити її вчасну виплату. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки добивалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборони розташування жовнірських «леж» на території Київського воєводства¹⁴. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом, як окремою верствою населення, специфічних прав і привілеїв, без його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тисяч чоловік з 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів, причому комісари повинні були стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу, із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координати розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська

¹³ Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. — К., 1941. — С. 114.

¹⁴ Жерела. — Т. 8. — С. 251–252.

Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звітні копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець приносив присягу на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких уходів і ловів узгоджувалися з старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію¹⁵. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були належним чином поціновані. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр в попередніх рамках і закріпити за перебуваючими на королівській службі поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом.

Час від часу протистояння переростали у військові конфлікти. Так, восени 1625 р. для приборкання «козацької сваволі» Сигізмунд III послав коронне військо на Подніпров'я. Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками була підписана так звана Куруківська угода, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися в разі потреби для допомоги кварцяному війську¹⁶. Навесні 1630 р. виступ козацтва під проводом гетьмана Тараса Федоровича зумовив розгортання нового повстання, яке силою зброї придушити не вдалося. Статті Переяславської угоди переконливо свідчать про компроміс між сторонами, наслідком чого стало збільшення реєстрового війська на дві тисячі козаків. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою.

Зважаючи на участь козаків у черговому соціальному виступі 1637 р., Станіслав Конецпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — «людину шляхетного стану, досвідчену у лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів, завжди на потребу Речі Посполитої прибував на вказане місце і час. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в рицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених людей рицарських»¹⁷. Сейм врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на «вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар по рекомендації

¹⁵ Там само. — С. 254.

¹⁶ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 289–290.

¹⁷ Biblioteka PAN w Krakowie. — Spr. 367. — S. 142.

гетьманш коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Вік мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та попереджати «всілякі заколоти». Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише з шляхтичів. Сотники і отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони «з полковниками повинні по черзі виступати на Запорозжя для захисту того регіону і для того щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Мали б попереджувати, щоб свавілля не переховувалось на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи». Крім цих козаків, жоден козак не міг без свідоцтва, виданого комісаром, ходити на Запорозжя¹⁸.

Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було попередження «свавілля». Таким чином, «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького у слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні і оборони південного порубіжжя Речі Посполитої.

Іншого характеру набули стосунки реєстрових козаків з урядом Речі Посполитої з початком Визвольної війни. Вже в ході битви під Жовтими Водами вони перейшли на бік повстанців і почали боротьбу проти коронного війська. Влітку 1648 р. реєстровці склали основу війська Богдана Хмельницького. У Зборівській угоді 1649 р., яка визначила реєстр в 40 тис. козаків, декларувалося визнання козацької території (фактично Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводства), де реальна влада перебувала в руках козацької старшини. Тут же утверджувалося і козацьке судочинство, а коронне військо позбавлялося права на лежі. Продовження війни перешкодило реалізації Зборівського договору, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої. Переяславська угода 1654 р. поклала початок новому періоду в житті українського козацтва.

Залежність людини від землі була визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Це прямо стосується й козаків. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, люстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь. Об'єктивно виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел та використання ретроспективного методу.

Зародження козацького землеволодіння зумовлювалося, насамперед, колонізацією південних степових просторів України. На перших порах влада

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. ВУР. — Т. 1. — М., 1954. — С. 255–256.

не чинила ніяких перешкод мисливству та рибальству. Завзяті уходники досягали навіть пониззя Дніпра, розвідуючи багаті рибою та звіром місця. Згодом на прибутковість промислу звернули увагу урядовці, які почали збирати податки з його учасників до державної казни. На середину XVI ст. більша частина уходів вже контролювалася владою.

Працюючи постійно на одних і тих же уходах, що тяглися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували пасіки, хутори. «Иная пасека, — зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., — стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды»¹⁹. У люстраціях того часу неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставичне», тобто назавжди.

Близьке сусідство з татарами не сприяло розвитку традиційного для українців заняття. На Запорозжі та інших південних окраїнах про землеробство не знаходимо документальних свідчень аж до середини XVII ст. Інша річ — Лівобережна Україна, насамперед Чернігівщина, куди татарські полчища приходили не так часто, а влада була зацікавлена в освоєнні нових територій на межі з Московською державою, з якою Річ Посполита час від часу вела війни.

Не лише на прикордонні, й у центральних районах обробка пустуючої землі (займанщина) створювала умови для володіння нею. Але в останньому випадку при постійній присутності представників влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах через віддаленість від адміністративних центрів, навпаки, це стало звичайним явищем. Певною мірою воно проникало в правову свідомість уходників. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями, тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами. Від цих переконань козаки не відмовлялися і тоді, коли зайняті ними угіддя оточували землі міщан та шляхти.

У зв'язку із тривалістю фактичного користування уходом право козаків розпоряджатися ним зміцнювалося. Згодом козацтво прагнуло закріпити за собою землі шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля, що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запопозької Січі та організації реєстрового війська. Так, у привілеї старшому реєстру Яну Бадовському надавалися у Білій Церкві два будинки «з огорода, кгрунты и зо всіми их належитостями»²⁰. Одному з його наступників на посаді старшого реєстру Яну Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577)

¹⁹ Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 103.

²⁰ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 176.

Урочища Копистерин на річці Мурафіпоблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння²¹. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалось небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру. Проте у проекті конституції, пропонованому на варшавському сеймі 1592 р., зазначалося: «Добра їх, які були надані їм як на все військо низове, так і, зокрема, окремим козацьким особам сеймовою ухвалою будь-то на-завжди або ж іншими умовами від нас наданими на вічні часи конфіскуємо»²². Є всі підстави вірити, що існували й інші умови надання маєтностей козакам, можливо, лише на час служби, як це мало місце в наступний період.

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном. Однак запис до реєстру давав фактично козаку право на володіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами останнього не обов'язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «Дике поле», яким позначалися території на схід від Дніпра та південніше волостей. У документах зафіксовані надання земельних наділів лише козацькій старшині, більшість якої становила українська шляхта. Згідно з сеймовою конституцією 1590 р. козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький — на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі²³.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. Водночас виникнення козацького землеволодіння пов'язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. «отчичами», або ж власниками земель називалися бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їх могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Нерідко земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Так, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 7.

²² Жерела. — Т. 8. — С. 70.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1а. — Спр. 325. — Арк. 2.

про продаж кийвським підчашим Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьману Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить помітку, що земля купується "з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей"²⁴.

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їх землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки «засіли міські хутори», а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки «хутори козацькі». Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства²⁵.

Ситуація дещо змінилася з утворенням козацької держави. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам «за службу войсковую». Однак гетьман насамперед підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед старшині, «урядових» або ж «рангових» маєтностей. В перші роки війни цей процес не набув широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян та рядових козаків. Проте пізніше кількість рангових надань зростала. Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович — села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький — містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря — двір у Переяславі, лубенський осавул Левко Костянтинович — двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмултовський — село Вербичі і маєтності в селі Горбове²⁶.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним прикладом може слугувати придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Чепепинського. Останній деклапував у

²⁴ Матеріали по истории козацкого землевладения (1494–1668) // ЧИОНЛ. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 16, 18.

²⁵ Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. — Кн. 8. — Отд. 2. — С. 57–115.

²⁶ Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. 3. — С. 104; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 185.

торговому акті, що «продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером і сіножатями і полем, тобто нивами і запустами, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх близьких і далеких родичів своїх від того хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми підписати і печать звичайну притиснути»²⁷. Хутір переходив до брацлавського полковника, при цьому підтверджувалося право повного розпорядження ним як Тимошу Носачу, так і його нащадкам. У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Воронків та Рогозів поблизу Переяслава. Спадкоємці Якима користувалися ними вже на правах приватної власності.

Запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких громад тривалий період було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували аналогічні явища: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому, вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той

²⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 184.

факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права, (адже запорожці були насамперед воїнами) виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо.

Безумовно писаних норм військового права не існувало як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих положень, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втепленням тощо. У такий спосіб громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне Існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в Коші.

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на державну службу. Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке не встигало на той час охопити дану сферу суспільного життя.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх в козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей рицарських».

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого шляхтича Яна Бадовського. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: «он каждому, хто бы какое дело до Козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает»²⁸. На перший погляд, у даному формулюванні містяться суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 чол., набраних на королівську службу. Разом з тим, судочинство поширювалося нібито на реєст-

²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 176.

рових, які приходили на волості. Відповідно, Запорозжя у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися гродськими судами.

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало насамперед встановлення власної адміністрації і судочинства. Ця тривога передавалася і вищим урядовим інстанціям Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося: «Оскільки ці люди (козаки. — *В.Ш.*) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання»²⁹. Під «загальним» правом тут маються на увазі норми III Литовського Статуту. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так, при запиті щодо продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернищенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томиленко³⁰.

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады нашею зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колуш-

²⁹ Volumina legum. Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 122.

³⁰ Матеріали по истории козацкого землевладения. — С. 16–17.

кевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння³¹. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Процес правотворення дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. — *В.Ш.*), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права»³². Сучасник подій, польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві»³³. Подібні факти спостерігалися і в ході повстань під проводом Тараса Федоровича (1630), Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637-1638). Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право.

Таким чином, основи соціального статусу українського козацтва знайшли втілення у «козацьких вольностях», які надавалися перебуваючим на державній службі з часів Сигізмунда II Августа. Економічною підоймою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Поряд із узаконенням фактичного володіння угіддями, козаки розширювали свої маєтності через купівлю землі, що помітно активізувалося з розвитком товарно-грошових відносин. Регулятором взаємовідносин серед козацтва постало право, основні засади якого були вироблені в запорозькій громаді. З певними змінами воно застосовувалося і на волостях в ході проведення козацького судочинства. Зміцнюючи свої позиції в суспільстві в умовах культурно-освітнього піднесення кінця XVI — першої половини XVII ст., козацтво сформувалося в потенційний чинник українського державотворення нового часу.

³¹ Антонович В.Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 190.

³² Жерела. — Т. 8. — С. 285.

³³ Starovolsci Simonis. Institutorum rei militaris libri VIII guorum serces a lergo habelur. — Florentiae, 1646. — S. 457.